

STAVANGEREN

Medlemsblad for Byhistorisk Forening Stavanger.

Kjære medlem !

Innhold

Erling K. Samme:

*Gåten om Stavanger-
navnet*

Sigurd Rygh:

Stavanger-navnet

Gunnar A. Skadberg:

*Anders Andersen
Reianes*

Erling K. Samme:

Tannlegebesøk ■ 7853

Gunnar A. Skadberg:

Teglverket på Boganes

Sigurd Rygh:

*Det såkalte Rosnæs-
huset*

I forrige nummer hadde Erling K. Samme en artikkel om "Hvor er byhistorien ? Enkelte ganger kommer byhistorien fra steder hvor en minst kunne tenke seg. I mars i Q fikk jeg en hyggelig telefon fra Grimstad. Det var en dame som sammen med sin mann hadde vært på auksjon og kjøpt et pengeskap. De hadde ingen nakler, så skapet hadde stått uåpnet noen måneder. Nysjerrigheten ble for stor, så de fikk en låsesmed til å åpne det. Inni lå seks håndskrevne baker om stavangerslekter og stavangerhistorie. Gjennom bekjente fikk hun vite at jeg var interessert i den slags, og hun hadde i samråd med familien bestemt at bøkene skulle doneres til meg. Jeg takket ja til gaven og ventet spent på når den kom. Spenningen var stor og gleden enda større da jeg åpnet bøkene. For her var stavangerhistorie, slektshistorie m.m. av stor interesse for mange i vår forening. Bøkene vil derfor være tilgjengelige for alle som har interesse.

På vegne av styret i Byhistorisk Forening
enskes en riktig God Sommer !

B. Aa.

Adresser: Bjørn Aarre, Bretlandsgt. 54, 4009 Stavanger, Erling Samme, Postboks 351,4001 Stvgr, Jan C. W. Ivanson, Postboks 703,4001 Stvgr

Gåten om Stavangernavnet.

Innledning: v. Erling K.Sømme.

Stavanger navnet sin opprinnelse har gjennom lange tider vært diskutert av fag- og amatørhistorikere. Uenigheten om navnets opprinnelse har vært stor, og diskusjonen pågår fremdeles i fagkretser. Tross dette, er det nok professor Knut Helle sine synspunkter på navnets opprinnelse som idag har **størst** tilslutning. I boka " Fra Våg Til By " fra 1975 foretar Helle en grundig analyse av Stavangernavnet. Og hans konklusjon er klar: Vågen er mest sannsynlig den opprinnelige "**angr**". Og mest naturlig var det **Valbergets** bratte og **iøynefallende** skrent ned mot Vågen som skapte "Stafr-angr" navnet.

Navneforskere og historikere er stort sett enige om hvilke to ledd "Stafangr"-navnet er satt sammen av. "**Stafr**" er et gammelnorsk substantiv som senere har utviklet seg til det moderne ordet "stav". "**Angr**" er en gammelnorsk betegnelse på fjord, vik eller våg.

Det er nettopp betydningen, og forståelsen av "**Stafr**" og "**angr**" som har skapt uenigheten om Stavangernavnets opprinnelse. Hva **betød** disse navnene for dem som engang "**døpte**" byen, og hvor var "staven og viken" de tenkte på da byen fikk sitt navn ?

En av dem som senest har **undersøkt** Stavangernavnets opprinnelse, og framsatt interessante konklusjoner i denne sammenheng er Sigurd Rygh. Tidligere kemner i Stavanger, og idag flere og åtti år gammel. Rygh er idag en av dem som vet mest om byens historie, og han har i de senere år **bl.a** utgitt flere hefter som belyser ulike sider av byens utvikling gjennom tidene. I sitt siste hefte som har overskriften "Stafr-angr" legger han frem sine **terorier** om navnets bakgrunn. Og han tar spesielt for seg opprinnelsen til "**stafr**" navnet.

Med velvillig tillatelse fra Sigurd Rygh, har redaksjonen fått

anledning til å sitere / videreformidle noen av de interessante ideer om bynavnet, som han lanserer. Rygh er særlig opptatt av opprinnelsen til "**Stafr**" (Stav) delen i Stavanger.

Sigurd Rygh:

'STAVANGER - NAVNET.'

I Stavanger Museum sitt **årshefte** 1937/38 tar lokalhistorikeren Sem Austrumdal til orde for Stavanger sin gardshistorie. Han skriver **bl.a** om Staf-stenen i Østervåg:

-Tradisjonen um "Stavanger-Steinen torer væra "herunder-star-en som er vorten kasta på **sjøen** i **Østervåg**. Dei **seinare** "flu" er då tett på staden."

Gåten om "Staf-stenen" i **Østervåg** har beskjeftiget mange ansette og meningsberettigete i byen. Amtmann Bendix Christian de Fine skriver **bl.a.** ca 1745.

"Denne Bye Stavanger skal have i gamle **Tiider** faaet sit navn af en **liden** rund Steen liggende udi **Søen** ved **Østervåg** i Byen, som da kaltes Stav.

Interessant hypotese

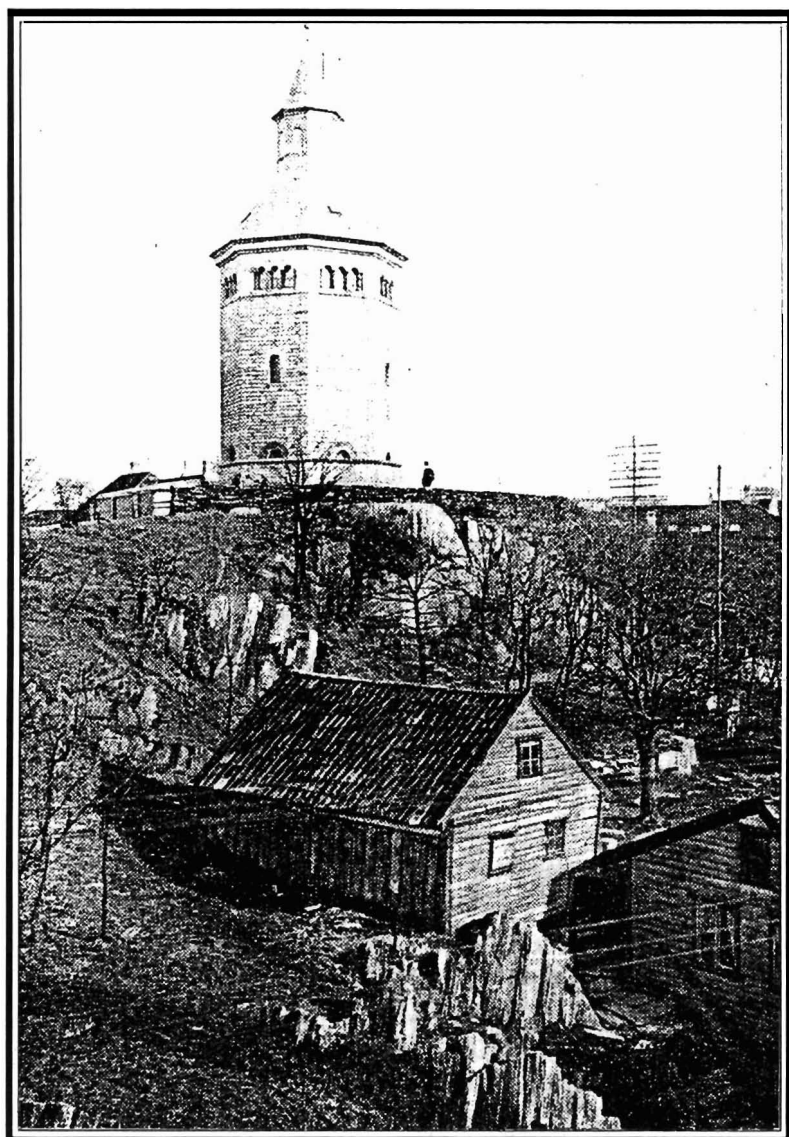
Undertegnede (Sigurd Rygh) vil helst tro at Austrumdal har den naturlige hypotese nemlig. :” Tradisjonen um Stavanger-Steinen" torer **vera** "harunder-staf"-en som er vorten kasta på **sjøen** i **Østervåg**.

Da Kristen-retten etter ca år 1000 **bl.a.** satte stopp for norrøn gudedyrking, uregulerte begravelser i "røys og haug" og dyrking av hedenske religiøse symboler i tre og stein, må en anta at det i flere tettsteder i Norge **tildels** fant sted en slags "billed storm" i likhet med det som 500 senere skjedde ved reformasjonen.

Som følge av dette kan "Staf"steinen på Valberget ha blitt rasert, fraktet ned "gaden til Østervaag", og kastet på **sjøen** som Austrumdal antyder.

Følgene av slik rasering av nyere og eldre staf-steiner rundt omkring i landet, er at mange slike **senereog** så er blitt funnet isiykkeslätte og nedmuldet, eller nyttet som byggemateriale.

Amtmann de **Fine** forteller ca 1745 mer **utførlig** om skjebnen til de

Valberget ca. 1917. Her ser en tydelig den bratte skrenten og den stavlignende bergart som kan være opprinnelsen til bynavnet.

Men kan Valberget også ha vært et gammelt kult-sted?

hedenske kult-stavene som fantes i Stavanger.

” Allevegne på Bakker og **Høyer** reiste **Steene**, sluttende de fleste dog henmrer til de gamle Hedenske begravelser, da og mange ere forflyttede derfra og **brugte i Kirkegange, Kirkemure, Kirkegaard, samt Broer over Bekker, Skorstener, Bygnionger, og Indganger til Huuse,** men af de **adskillige endnu** efterstaaende Baute - Seyer- og andre **Ammindelse-steene** ere manmge og de fleste **paahugne** Figurer, **Bogstaver---**”.

Samtlige påberopte **Staf-stener** var ventelig til stede og intakte da heltekvadet ca. 1046 ad. Stavanger ble til. En kan gjette på et antall av over 100 i og ved Stavanger-leden fra **Karmøy/Kvitsøy** og regne.

I en artikkel av Anders Dybvig med tittel "En studie i Stav-navn", fremkommer det at forfatteren har **undersøkt** 82 slike navn. 57 av disse er etter hans mening knyttet til kirkesteder eller kultsteder, mens 25 navn ikke umiddelbart kan sies og ha slik tilknytning. Blant Stav-navn med **kult/religiøs** tilknytning **opptører** han Stavanger.

Kultsteder

I oldtidens Stavanger var der 3 **høyder** som egnet seg som kult steder.

1 - **Høyden** mellom Vågen og det hellige Vatnet (Breivatnet)

2 - Høyden mellom Midtre Skagen og **Østervåg.(Sølvberget.)**

3 - Høyden ved Ytre **Skagen.(Valberget.)**

Ad 1. I muren til Domkirkens nordsstre tårn er i **tårnfoten** nyttet bruddstykker av div. rektangulære **stener** som ved en **foreløpig** rekonstruksjon **utgjør i** det minste 10-12 bautasatener.

Disse bautastenene kan i oldtiden ha utgjort en såkalt "staf-gård". **d.v.s.** en omgjerding rundt et fredhellig sted.

Professor Georg Sverdrup (1942.) skriver ” Det ligger nær å tro at Stavgården fra **først** har vært en hellig steinkrets, som skulle avgrense det området der helligheten særlig konsentrerte seg”.

Antall steiner kan ha vært 7 eller 9 steiner i rund eller avlang krets.

”**Staf**”en i Stafrangr navnet kan således ha **følgende** opprinnelse.

a- Navnet kan ha bakgrunn i de ca **100** reiste bautasteinene som ca. år **1000** og tidligere var plassert langs Stavanger leden fra Karmøy-Kvitsøy og sydnrstover.

b- Navnet kan ha bakgrunn i en opprinnelig hedensk stafgård, bestående av **10-12** høye bautasteiner reist i sirkel på **høyden** mellom Vågen og Vatnet. Ved utvidelse av Domkirken ca 1272 ble steinene tatt bort og **bl.a** benyttet som byggmateriale i tårnfoten.

c- Navnet kan ha sin bakgrunn i den tidligere omtalte " **liden** rund Steen", (Fra gammelt kalt Stavanger-steinen"), som fra et **kultsted** er fraktet på gaten til **Østervåg** (Stenkargaten), og kastet på **sjøen i Østervåg** på det sted Stenkaret på 1800 tallet ble utbygget til nåværende Steinkarkai.

Når det gjelder forslag b.- var sannsynligvis denne "stafgarden" med sitt ukjente antall bautasteiner plassert på "Domkirkehnyden", eller ned mot Breiavatnet (Skolebekken.)

Minnekorset over Erling Skjalgsson (nå på Stavanger Museum), var opprinnelig også plassert her.(Kanskje på den eldste, nå ukjente kirkegården.)

Da byggingen av Domkirken startet i 1125 ble også "stafgarden" sannsynligvis vurdert som **minnestøtter** for **avdøde**, og inngikk i **miljøet** da jorden på **østsiden** av kirken ble tatt i bruk som kirkegård ved begravelser.

Ved byggingen av Domkirkens nye gotiske kor i 1272 ble den gamle kirkegården ny byggegrunn. Gamle minnesteiner og "stafgarden" ble nå rasert og delvis benyttet som byggemateriale.

Erling Skjalgsson sin minnestein fra ca 1028 med sitt imponerende utseende unngikk å bli rasert såvel i 1135 som i 1272. Steinkorset ble flyttet i god avstand fra steinhoggernes arbeidsplasser, og satt opp igjen nede ved Breiavatnet ved den gamle ferdselsveien til byen. (Her sto det i flere hundre år.)

Gunnar A. Skadberg:

Anders Andersen Reianes

- og teglverket på Boganes

Byhistorisk Forening har som, et av sine mål, å formidle lokal-historiske kunnskaper til den oppvoksende slekt - en positiv og spennende målsetting og utfordring.

Lokalhistorie i skolen

I mai måned **gjennomførte** vi et lokalhistorisk prosjekt ved den ungdomsskolen hvor jeg arbeider, Kristianlyst skole. I en uke lot vi alle våre 7. - klassinger (125 elever) arbeide med **et prosjekt** vi kalte **"Bydelen vår"** som hadde som mål å **gjøre** elevene bedre kjent i den bydelen som er blitt deres oppvokststed i tilværelsen. Vi ønsket å styrke deres **røtter** i det lokale jordsmonnet - for få av dem har lange rottråder i det området hvor de bor.

Da vi mottar elever også fra Godeset-bydelen, forsøkte vi å finne fram til interessant stoff også fra søndre bydeler. I forbindelse med dette, fattet jeg interesse for **Rennesøybuen** Anders Andersen **Reianes** som, i en periode, ledet teglverket som, på begynnelsen av 1800 - tallet, ble etablert på **Boganes** ved Gandsfjorden.

Kvekerne feirer sitt 175 års jubileum i Stavanger til høsten

Her følger stoffet jeg samlet om Anders og hans teglverk - slik det ble presentert for våre elever. Det vil kanskje interessere også noen av **"Stavangeren"**s lesere i året da vi skal markere at det er 175 år siden landets første kvekermønighet ble stiftet i byen vår - et jubileum som skal feires i Stavanger i august.

ANDERS ANDERSEN REIANES

Hovedpersonen i denne historien heter Anders Andersen. Han ble **fedt på gården Reianes på Rennesøy i 1779**. Faren het også Anders Andersen Reianes (1747-1786). Moren, Ingeborg Rasmusdatter Reianes (1762-1786), var søster til den lokale haugianerlederen John Rasmussen Haugvaldstad. Da Anders var sju år gammel mistet han både moren og faren, og sammen med søsteren, Ingeborg på fire år, ble han derfor fostret hos slektinger på Rennessy. Ingeborg døde forresten i barneopper allerede som fjortenåring, og så sto Anders temmelig alene i verden.

Han var bare ni år yngre enn onkelen John, og han kom under sterk innflytelse av ham i ungdomsårene, og han kom **derfor** til å knytte seg til **onkelens** åndsfrender, haugianerne.

Anders livnærte seg som gardsgutt, dreng og sjømann. I 1807 mnmstret han på stavangersluppen "Den flyvende Svane" - tilhørende kjnrpmann Knud Lønning. 14. august seilte den vesle skuta fra Stavanger med kurs for Normandie lastet med trelast.

Arrestert av engelskmenn

Men engelskmennene nmsket ikke at denne lasten skulle komme i hendene på deres erkefiende på havet, Frankrike. Trolig ville da trelasten bli nyttet til å bygge skuter som franskmennene tenkte å bruke for å ta knekken på engelskmennene. Selv om Danmark-Norge fremdeles ikke var i krig med England, hadde engelske marinefartsyer ordre om å borde alle fremmede **fartøyer** for å kontrollere last og bestemmelsested. Da "Den flyvende Svane" ble skutt mot av den britiske fregatten "Rora" i nesten vindstille vær, 2. september, så ikke kaptein Hans S. Baade noen mulighet til å flykte med sin kostbare last. En sjalupp med 14 bevæpnede marinegaster ble satt på vannet fra "Flora", og noen minutter senere entret en offiser og fire matroser opp leideren til "Den flyvende Svane".

Den britiske offiseren forlangte å få skipspapirene, og kaptein Baade **måtte** deretter følge sjaluppen over i "Flora" mens den norske skuta ble eskortert inn til byen Yarmouth hvor Anders og resten av mannskapet på "Den flyvende Svane" ble satt under bevoktning.

Den 34 Ar gamle kapteinen Hans Schreder Knudsen Baade var **født** og oppvokst i Stavanger der han foruten å være koffardikaptein (kaptein på handelsskuter) drev en liten "handel" sammen med kona, Torborg **Margaretha** Bahr, i deres enetasjes våningshus på sstsiden av Breiavatnet

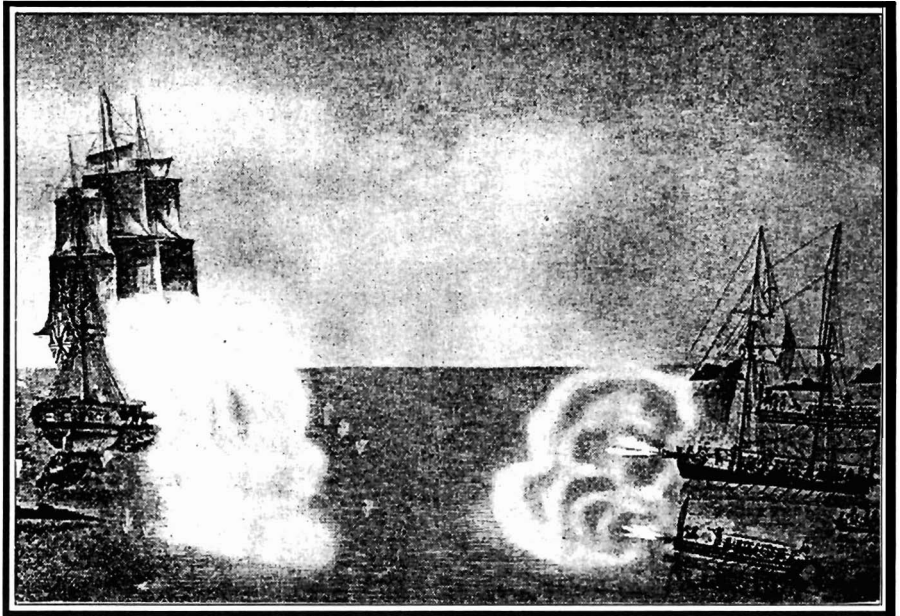
(dagens Kongsgate). Fra Yarmouth ved Den engelske Kanal, ble Baade sendt til Northampton - noen mil nord for London. Der ble han plassert i et såkalt parolefengsel - under frie forhold mot at han avla sitt æresord (parole) på at han ikke skulle **rømme**. Dette var den vanlige straffen som ble tilbudt **kaprede** skipsoffiserer under denne krigen. De menige sjnfolk fikk, som vi skal **høre**, en mye **røffere** fangebehandling. (**Danmark/Norge** ble for alvor trukket inn i Napoleonskrigene, på fransk side, etter at engelskmennene overfalt **København** i september 1807 og forsynte seg av den **dansk/norske** flåten, en av Europas **største**).

Allerede **25.** oktober 1809, ble Baade frigitt i forbindelse med et amnesti engelskmennene innvilget alle dansk-norske **skipsoffiserer** i forbindelse med at kong Georg III hadde vært britisk monark i **50 år**.

Baade fikk fslge med flere skipsoffiserer på hjemveien til Stavanger **ombord** i en fransk skute. Midt i nordsjøen ble de **forøvrig** satt over i en stavangerskute som var på vei til hjembyen fra Le Havre i Frankrike.

I engelsk "prison".

Anders og resten av mannskapet ble værende **ombord** i "Den flyvende Svane" på havna i Yarmouth fram til 25. november 1809. Da ble de **overført** til et fangeskip på havna i Portsmouth der de måtte oppholde seg, under kummerlige forhold, helt fram til våren 1811. Neste stopp var fangeskipet "Bahama" som lå oppankreti elvehavna Chatham ved Themsen. Mellom 800 og 900 sjnfolk var stuert sammen **ombord** i den utrangerte handelsskuta. Den britiske krigsministeren, Lord Castlereagh, hadde uttalt at det bare skulle holdes liv i fangene **ombord** i fangeskipene I Hundrevis av råbarkede **sjøfolk** ble oppbevart i store lasterom der seil var hengt opp for å gi inntrykk av romskiller. Det var lavt under taket og dårlig med luft og lys. Rent vann var ikke å oppdrive, så det var umulig å holde seg ren, og lus, lopper, kakkerlakker og annet **utøy** hadde gode dager **ombord** i disse skutene. Matrasjonene lå på et minimumsnivå, slik krigsministeren hadde beordret, ensidig sammensatt og uten fullverdig næringsverdi. Om vinteren var det kaldt og fuktig i lasterommene, og de fleste frss jammerlig. Om sommeren ble det så varmt i de tette fangesalene, at mange ville forgå av hete. Det er regnet ut at ca. 6% av fangene **døde** under fangeoppholdet **ombord** i skipene. Fangene stjal gjerne klær og andre eiendeler av hverandre - noe som kunne **medføre** voldsomme **slåsskamper**. Lyspunktet på dagen var når fangene fikk klatre opp på dekket til dagens luftetur. Takket være innsats fra den norske presten **Rosing** i London, fikk de 2700 danske og norske fangene

24. mai 1811 lå den engelske fregatt "Alexandria" vindstille i havgapet utenfor Stavanger. Strømmen begynte å drive den innover mot byen. Da begynte det. Kanonbåtene, som hadde stasjon i Tananger, dro ut - da kastet fregatten anker. Kanonbåtene avfyrte skudd, da "besvarte hin samme med sitt glatte lag':

i Chatham, etter hvert, mer klær og bedre mat - og også litt dagpenger i en periode. Noen fikk utlevert redskaper slik at de kunne kortetiden med ulikt håndverk, mens andre kortet tiden med å gi hverandre undervisning eller spille kort, danse og slåss.

Flere Stavanger-sjøfolk i fangenskap.

Ombord i "Bahama" traff Anders flere andre **sjøfolk** fra stavangerkanten - **bl.a.** Enoch Jacobsen, apotekerdrengen til **Zettitz** i Kirkegaten (Apoteket Hygiea) som var snaut 18 år da han, uten forldrenes vitende, hadde mønstret på kaperskuta "Hævneren" av Kristiansand, og dratt til sjøs. I stedet for å kapre britiske skuter, ble "Hævneren" selv oppbragt, og mannskapet fart til landsfengselet **Greenlaw** Depot ved Edinburgh. Enoch og hans kamerat, Knud Halvarsen **Revheim** ble overfart til "Bahama" samtidig med Anders, våren 1812.

Enochs foreldre var fra Rennessy, og det varte derfor ikke lenge før Enoch kom i kontakt med rennessybuen Anders fra **Reianes**. De to hadde mye å prate om og mange felles **bekjente**. Enoch fikk tillit til haugianeren fra Rennessy, og han åpnet seg gradvis for ham, og fortalte hvor bittert han angret at han hadde stukket hjemmefra og dermed syndet mot Guds fjerde bud. Anders forstod at han var dypt deprimert, og at han lengtet hjem til Stavanger så han hold på å bli gal. Enoch hadde ikke truffet mange av Anders' kaliber i **løpet** av fangeoppholdet, men plenty av råbarkede, svergende og spottende **sjøfolk** som ikke ble mindre simple etter år i trange fangeskip. Anders fortalte Enoch om sin personlige tro, og de to fangekameratene ba sammen.

Interesse for kvekernes lære

Ombord i "Bahama" fant Enoch en bok med tittelen "Forsvar for den sande **Theologi**", skrevet av den dansk-norske presten Christopher **Meidel** som hadde ledet den dansk-norske menigheten i London på 1700-tallet før han gikk over til kvekerdom. Boka forsvarte kvekernes trosprinsipper og den vekket Enochs og Anders' interesse slik at de ønsket å få vite mer om kvekernes lære.

Varen 1812 ble Knud, Enoch og Anders flyttet over i et annet fangeskip i Chatham. Det var nemlig 10 slike fangeskip bare i denne havna; i Plymouth lå det 15 andre og i **Portsmouth** lå det 11 til. Disse skipene måtte tas i bruk som fengsler etter hvert som Englands 9 og Skottlands 3 landprisoner ble

overfylte av **kaprede sjøfolk**.

"Fyen", et kapret dansk **handelsfartøy** som ble nyttet som fangeskip på havna i Chatham, ble nå rogalendingenes nye "hjem". Hit kom også flere stavangere som tidligere hadde hatt tilhold i et av fangeskipene i havna i Plymouth. Den ene av disse var **Lars Larsen Geilane** som var fsdt og oppvokst på husmannsplassen **Geilane** under **Hetland** prestegård. Da faren dsde i 1807, fikk Lars jr., overta leieavtalen for plassen, men i stedet for å starte et liv som leilending i sstskråningen av Breiavatnet (der Frelsesarmeen bygger nytt hus), overlot han bruket til sin mor og sin **døvstumme** ssster. For selv hadde han mer lyst på et liv som matros i utenriktjeneste, og 20-åringen mønstret derfor på briggen "Ole Smith Ploug" som **tilhørte** handelshuset "Ploug og Sundt" og var oppkalt etter stifteren av dette firmaet.

I august 1807 var "Ole Smith Ploug" på reise fra Alicante i Spania til hjembyen med en ladning salt. 30. august ble skuta anholdt av den britiske korvetten "Harlequin" i Den engelske kanal, sju **sjømil** fra Goustream. Kaptein Anstrouter på "Harlequin" forlangte å få overlevert skipspapirene fra kaptein Thore Gausel. Gausel, som var både forundret ogforarget over oppbringelsen, ble forklart at det var diplomatisk brudd mellom Danmark-Norge og Storbritannia, men siden landene fremdeles ikke var i krig, mente Gausel at oppbringelsen måtte være ulovlig - særlig fordi han ikke hadde fått noen informasjon om den spente situasjonen som var oppstått mellom Danmark-Norge og Storbritannia. På tross av dette, ble skuta hans "arrestert" og **ført** inn til Plymouth der den ankom 2. september. Der ble lasten losset og solgt på auksjon - for deretter å bli innlastet i et fransk skip som skulle **føre** lasten til Gøteborg. Seinere ble "Ole Smith Ploug" **ført** til London og solgt på auksjon der.

Lars Larsen og skipets fem andre matroser, samt en dekksgutt, ble 17. september plassert **ombord** i et fangeskip på havna i Plymouth, mens Thore Gausel ble sendt til parolefengselet i Ashburton sammen med sin **sønn** som var dekksgutt **ombord** i "Ole Smith Ploug". (Dette må sannsynligvis ha vært Tarald Bahr som var Thore Gausels adoptivønn og ssnn av hans kone fra frste ekteskap).

Friere soning

Far og sønn Gausel fikk nå nyte godt av den frie fengselstilværelsen i landsfengselet mot at de avla sitt æresord (parole) på at de ikke skulle rømme. Fangene fikk **dermed** tillatelse til å forlate fengselet til visse tider for **f.eks.** å skaffe seg et arbeid hos en lokal håndverker, for håndpengene

sjøfolkene mottok fra den dansk-norske stat, rakk ikke langt. En av styrmennene i Ashburton, giftet seg til og med med en engelsk kvinne, men da den norske fangen hjalp et par landsmenn med å ramme, ble han **øyeblikkelig** overført til et fangeskip. Av humanitære grunner ble han likevel raskt **løslatt** derfra for å kunne være sammen med sin kone igjen !

Parolefangene hadde rett til å ha med seg en dekksgutt eller jungmann som oppasser eller tjener. De fleste norske skipsoffiserer snakket engelsk og kom derfor i god kontakt med den britiske sivilbefolkningen - noe som førte til at offiserene hadde et mye mer positivt inntrykk fra fengselsoppholdet enn matrosene som måtte oppholde seg på overfylte fangeskip hele krigen. Vi vet at det ble undervist i språk og navigasjon i parolefengslene og at det ofte ble spilt teater der, f. eks. stykker av Ludvig Holberg. Brevskrivning og lesing av aviser ble også tillatt etter hvert.

Allerede 2. april 1809 fikk **Thore Gausel** og **senn** "Leilighed til at **forlade** Stedet" for å reise hjem som det står i rettsprotokollen i Stavanger, der Gausel måtte avlegge **sjøforklaring** da han kom hjem. Trolig har de fått hesteskysse fra Ashburton, for de ankom London allerede to dager senere.

11. april fikk de skipsleilighet **ombord** i den islandske galeasen "Regina" som ble fart av kaptein Peter **Neiding**. Gausel hadde allerede oppfattet at i denne krigen, hvor alle lurte alle, gjaldt om å være slue og frekke. Han klarte derfor å skaffe falske papirer på oppdiktet navn, av den oldenburgske konsulen i London, og far og sann ga seg ut for å være oldenburgske innbyggere på ferden over nordsjøen.

"Regina" seilte fra Sheernes, ved munningen av Themsen, 13. april. Skuta kom opp i et forrykende vær og ble drevet ut av kurs. Omsider klarte kaptein **Neiding** å ta skuta inn til Ny -Hellesund der Thore Gausel og hans adoptivsann gikk i land for å sake vestover mot hjembyen dit de ankom 25. april.

Lars Larsen **Geilane** og de andre matrosene **ombord** i "Ole Smith Ploug", fikk en langt **tøffere** fangetilværelse **ombord** i fangeskipet på havna i Plymouth. Det var **ombord** i dette fangeskipet Lars stiftet bekjentskap med **Elias Eliassen Tastad**, fiskersannen fra Tasta, nord for byen. Elias hadde mønstret på briggen "Wilhelm" - opprinnelig en fransk skute som under navnet "Edward" hadde forlist utenfor Tananger juletid 1800. Vraket av skipet ble siden kjøpt og reparert av handelshuset "Jacob Kielland og San" og omdapt til "Wilhelm", og det var dette firmaet 19-åringen fra Tasta hadde hyrt seg for i 1807.

"Wilhelm" forlot Utstein Kloster 9. august dette året lastet med pommerske bjelker, planker og pipestaver samt jern og fisk bestemt for **Trieste** i Italia. 27.

august, altså tre dager før "Ole Smith Ploug" ble oppbragt, ble "Wilhelm" også anholdt utenfor Goustream av den engelske kjarpmannskutteren "**Betty**", etter at "**Betty**" først hadde skutt flere skudd mot den norske skuta. Kaptein Niels Martinus **Laland** måtte gi ordre om å fire seilene før han ble ført over i den britiske skuta med sine papirer, mens en britisk prisemester ble igjen ombord i "Wilhelm" for å sørge for at skuta ble navigert inn til havnebyen Plymouth.

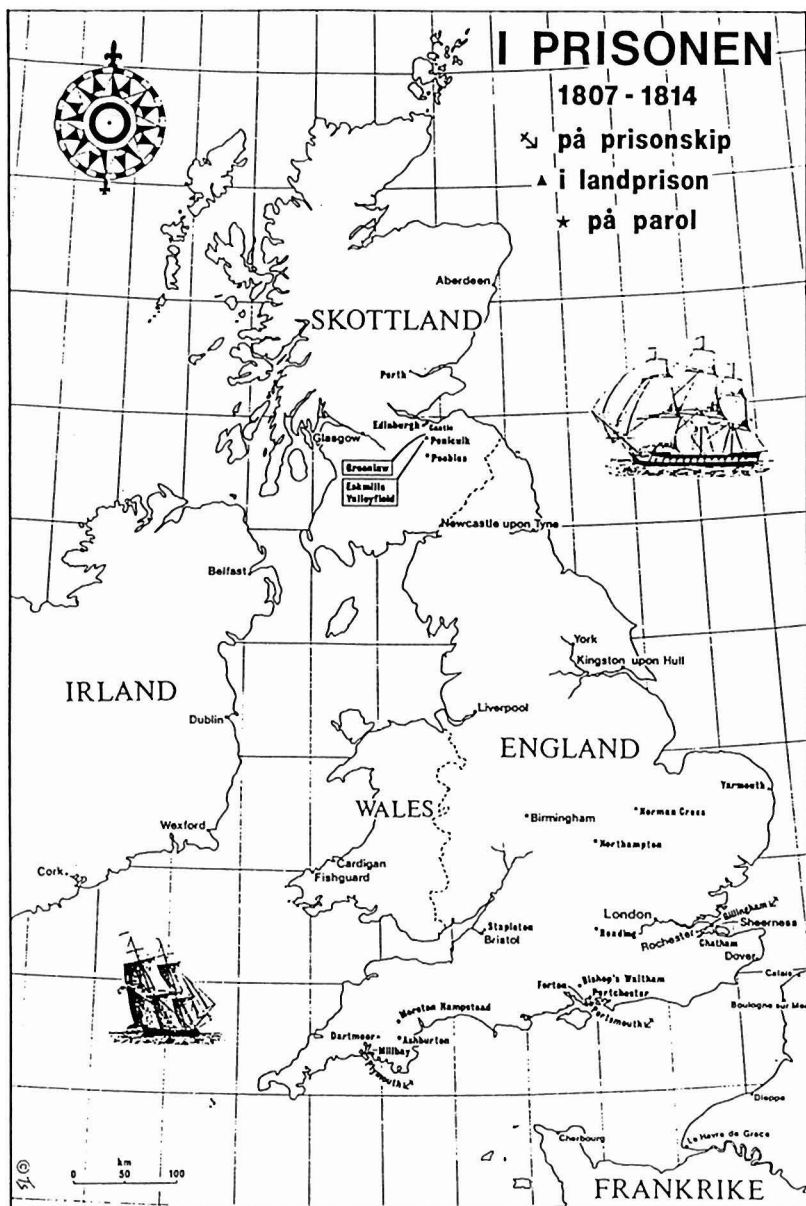
Hele mannskapet med skipper, to styrmenn, seks matroser og to dekksgutter ble holdt i forvaring ombord i "Wilhelm" fram til 16. desember da kapteinen og 1. styrmannen ble fraktet til fengselet i Ashburton et par mil nordøst for Plymouth, der de møtte Thore Gausel og flere andre skipsoffiserer de kjente fra hjembyen. I mai 1808 ble også andre-styrmannen, Lars Smith Kielland, overfrat fra Ashburton fra fangeskipet der han hadde sittet til da, sammen med sitt menige mannskap. Allerede 1. desember 1808 ble de fleste norske skipsoffiserene i Ashburton frigitt, blandt dem også de tre skipsoffiserene fra "Wilhelm".

Elias og resten av det menige mannskapet, ble først plassert ombord i et fangeskip på havna i Plymouth. Det var der de møtte mannskapet på "Ole Smith Ploug", og det var der Elias møtte Lars Larsen **Geilane**. De to fant ut at de hadde mye til felles i tanker og meninger, og de trivdes i hverandres selskap.

14. januar 1812 ble Elias, Lars og flere av de andre norske fangene i Plymouth overflyttet til fangeskipet "**Fyen**" i elvehavna Chatham. Der ble de snart kjent med Enoch Jacobsen, Knud **Revheim** og Anders Andersen **Reianes**. Der fikk Elias også timer i navigasjon av styrmann C. Oxholm slik at han ble istand til å undervise fremtidige sjraoffiserer i denne kunsten da han vendte hjem til Stavanger igjen.

Etter en tid ombord i "**Fyen**", kom Enoch over en bok i skipsbiblioteket som var skrevet av kvekeren Robert Barclay. Enoch ble begeistret for synspunktene i "Apology" - særlig omtalen av kvekernes passifisme og arbeid for fred.

Elias Eliassen **Tastad**, Lars Larsen **Geilane**, Knud **Revheim** og et par andre fanger slo seg nå sammen med Enoch og Anders og holdt andakter sammen med dem - akkompagnert av støy, ukvemsord, spott og slag fra medfanger. Men skipsoffiserene ombord i "**Fyen**", så med sympati på disse fangene som søktesammen i brann og kontemplasjon, og snart ble de tildelt en egen lugar der de kunne være i fred. Flere fanger sluttet seg til den vesle forsamlingen, og stemningen blant medfangene endret seg fra spott til respekt.

Oversikt over byer med fangeskip, de viktigste lukkede landprisoner og parolebyer i Storbritannia. (Kart: Trond A. Svensson)

Gjennom lesningen av Barclays bok, ble særlig Enoch, interessert i å få vite mer om kvekernes lære. Ved hjelp av en ordbok klarte han å forfatte et brev på engelsk til kvekere i byen Rochester med bann om flere baker og kontakt gjennom brev. Brevet fikk han sendt av gårde med noen menn som kom **ombord** med matforsyninger, og dette brevet til "**people called Quakers**", resulterte hasten 1812, i at Enoch og hans kamerater fikk tilsendt både brev og baker, deriblant en engelsk grammatikk som Enoch straks begynte å studere. Så da engelske kvekere, seinere på året, fikk lov til å komme **ombord** i skipet for å **besøke** fangene, kunne de bruke Enoch som tolk. Etter hvert var det **fler** og **fler** av fangene som lærte seg engelsk slik at de, på egen hånd, kunne lese de **skriftene** kvekervennene ga dem.

Men det foregikk også andre aktiviteter **ombord** i fangeskipene enn de som hadde med lesing av **religiøse** baker å gjare.

Det ble **bl.a.** utført mye fint håndverk i tre, bein og strå. Fine urlenker, Halsbånd, musikkinstrumenter, fint dekorerte esker, bokser og **kurver** ble også møysommelig satt sammen i dårlig lys fra lamper fangene hadde laget av fett og en veke som var plassert oppi et astersskall.

Brev fikk fangene også lov til å skrive - særlig i de periodene hvor det var tillatt med lisenshandel. Fra 1811 fikk fangene **også** lov til å lese aviser. Noen kunne også reparere sko og klær og tjente litt ekstra på det.

Det var særlig kvekernes opposisjon mot all krig som gjorde inntrykk på flere av de norske og danske fangene, Enoch ville gjerne dele sin nyvunne glede både med medfanger og venner i Norge. Han begynte derfor å snakke om dette emnet med medfangene **ombord** i "**Fyen**", og han skrev brev og sendte skrifter til venner i Norge, **bl.a.** til bjerkreimsbuen Peder Schiæveland som hadde vært hans nabo i Stavanger mens Peder gikk i bakerlære der. I forbindelse med Hans **Nielsen Hauges** besøk i Stavanger i 1801, ble Schiæveland omvendt og regnet seg fra da av som haugianer - noe som gjorde at han var en bekjent også av Anders Andersen. I 1803 reiste Peder til Kristiansand for å bake **brød** til de dansk-norske soldatene, og fra 1810 hadde han drevet bakeri og bondehandel i Arendal, og det var der han mottok brevet fra Enoch. Peder svarte straks på brevet og la ved to brev fra Hans **Nielsen Hauge** som han ba Enoch oversette også til sine utenlandske medfanger. På denne måten ble det knyttet forbindelser både til engelske kvekere og norske haugianere fra fangeskipet på Themsens.

I 1813 fikk kvekeren og fransk-kanadieren Stephen **Grellet** tillatelse til å besøke vennene **ombord** i "**Fyen**". **Grellet** sakte også om de britiske myndighetenes tillatelse til at fangene kunne få delta i **møter** han skulle holde

på land.

Etter fredsslutningen i Kiel i januar 1814, fikk fangene det noe friere **ombord** i sine fangeskip. I august fikk 700 fanger på "Fyen" tillatelse til å høre Stephen **Grellet** tale, og de fikk se at kapteinen på fangeskipet vennlig tok imot dennehenværende franske adelsmannen som hadde flyktet fra revolusjonen i Frankrike i 1789. I USA og Canada var han blitt omvendt til kvekerdom, og så hadde han vendt tilbake til sitt gamle kontinent for å forkynne fred og forsoning.

På dette tidspunkt var noen av fangene allerede sluppet fri. Blant dem var **Enoch** Jacobsen som var blitt **løslatt** allerede 24. november 1813. Han fikk da arbeid i en paraplyfabrikk i London ved hjelp av noen kvekervenner.

Endelig frihet!

De engelske kvekerne de norske fangene kom i kontakt med, var ofte innflytelsesrike personer i samfunnet, og ganske raskt **forsøkte** de gjennom sine kontakter med de britiske myndighetene, å få frigitt sine Venner **ombord** i fangeskipene - mot at de ga dem arbeid i land og garanterte for at de ikke ville ramme. Den første av kvekerfangene som ble frigitt, var Anders. 29. januar 1813 fikk han anledning til å reise til London der han skulle være i varetekt hos to kvekere ved navn Rooke og Horneman. **Høyst** sannsynlig fikk Anders opplæring i et håndverk av de to herrene. Om han ble opplært som paraplymaker og urmaker som flere av de andre frigitte kvekedangene, vet vi ikke, men det er sannsynlig.

Det er også sannsynlig at Anders kom hjem til Norge noe tidligere enn de norske fangene som fulgte de svenske fregattene til Christiania hasten 1814. Ingen gårdsbruk eller jobb ventet Anders da han kom hjem til Stavanger og **Rennesøy** etter krigen, men onkelen, John **Haugvalds-**tad, var akkurat i ferd med å etablere seg i byen og bygge opp sin omfattende næringsvirksomhet der. Allerede i januar 1814 investerte han penger i et teglverk på **Boganes** ved Gandsfjorden.

Erling K.Sømme

Tannlegebesøk i 1853.

Jeg har i eget eie noen innbundne årganger av Stavanger Amtstidende og Adresseavis fra 1850 årene. Her kan en finne mange interessante opplysninger om tiden og menneskene i byen på den tiden. Ikke minst forteller ofte annonsene at mangt og mye har forandret seg i løpet av snart 150 år.

Tannlegevitenskapen har utvilsomt gått frem i visdom. Hør bare hva som står i denne annonsen den 2 juni 1853.

” Avertissement.”

” Undertegnede, der agter at opholde sig i Stavanger fra den 10 til den 20de Dennes, anbefaler sig herved ærbødigst til det ærede Publikum med at foretage alleslags Tand-Operationer, saasom: at indsætte smukke og bestandige Emaill-Tænder, at borttage Viinsteen og Tærende Skade fra de naturlige Tænder; at plumbere hullede og ubrugbare Tænder, som derved blive brugbare og varige; restituere skjørbutisk, stinkende og blødende Tandkjød til dets naturlige Fasthed og Friskhed; afskjære saadanne Tandrødder, som skæde eller besvære Tungen og Læberne; operere Igel - eller Dobbelt-Tænder, Tandfistler, søm, suppurerende Bylder eller Svulster paa Tandkjødet; udtage naturligt og kunstigt fastsiddende Tænder og Tandrødder; renovere hele Tandraden, hvilket forskaffer Tænderne sin oprindelige Reenhed og Hvidhet, den størst mulige Friskhed og Varighed, samt forøvrigt giver Munden en behagelig opriskende Smag og Lugt. - De, der maatte ønske ovenanførte Operationer foretagne, ville behage snarest mulig at anmelde sig. Mit Logi bliver hos Hr. S.Olsen i Hotel du Nord. ”

J.A. le Bell.

Tandlæge fra Fredrikshald.

Gunnar A. Skadberg:

TEGLVERKET PÅ BOGANES.

Etableringen

I 1784 ble det startet med teglverksvirksomhet i Rogaland, nærmere bestemt på Sandnes der tyskeren Kristoffer **Zimmermann** var drivkraften i den første produksjonen av teglstein. Siden overtok gjestdalsbuen Ivar Svensen Oftedal som teglverksmester på Sandnes. I 1808 flyttet han til **Lagård** ved Stavanger der han hadde kjøpt denne gården av den sakkrike Peder Klow (huset **Iå** der Brannvakten ligger i dag). Ivar Oftedal overtok nå vervet som lensmann i Goa skipreide , men han engasjerte seg på nytt i teglverksproduksjon da han i 1812 startet en "Tegl - og **Murstens Fabrique**" på **Boganes**. Oftedal **skjøt** inn halvdel av kapitalen som skulle til for å skaffe **teglovn** og **sette** opp arbeidshus, **vannhus** med bileggerovn og leirmølle. Resten av pengene kom fra lokale bander, Osmund Storhoug, John Olsen Aalgaard, Anders **Jaatten** og husmannen Ole Gittlesen Gausel. Sistnevnte kunne ikke skrive, så hans navnetrekk er skrevet med påholden penn på kjspekontrakten. Gausel skulle stå for den daglige driften av fabrikken. Råmaterialet til teglsteinsproduksjonen fantes i rikelig monn ved Gandsfjorden.

Produksjonsprosessen

Ett mursteinslag bestod av seks mann. Farstemann, "leirmannen", kjarte leira på en trillebår fra "gruven" og fram til **leirmøllen** der leira ble malt eller eltet før "mallemannen" kappet til passe store leirklumper til nestemann som presset dem ned i formene som **Iå** nedi et **vannkar** for å holde seg fuktige så leiren slapp lettere når så langt kom. Oversiden av formen ble skrappt jevn med en stokk for den ferdige formen ble hvelvet oppå et bærebretti som en ny mann bar til tørkehuset - et "luftig hus" med mange hyller. Når leiren var ferdig tørket, kom til slutt "klobbaren" og banket de ferdige mursteinene frie for de ble stablet oppå hverandre klar for transport til kjøper.

Nye eiere

Driften gikk tregt på den nye fabrikk, og allerede etter to års virksomhet, ble den solgt til Hans **Nielsen Hauges** venner Lars Mouritzen Kydland, farger og småhandler i Stavanger, Nils Trulsen Bru, bonde på **Rennesøy** som dette året (1814) ble valgt inn på Stortinget og bonde John Rasmussen Haugvaldstad fra Mosterøy som seinere dette året flyttet til Stavanger der han kom til å bli haugianernes fremste leder. De tre kjøperne skulle betale 5000 riksdaler for fabrikk, og betalingen skulle skje ved at de fram til 1821 ga tegl- og murstein til selgerne for denne prisen.

Anders Andersen Reianes takket ja til å bestyre teglverket for onkelen. John Haugvaldstad ble nok noe betenkt over nevøen som hadde gått over til kvekerdom i "prisonen", men han valgte likevel å vise samme tillit til nevøen som han alltid hadde hatt. John nektet heller ikke Anders å slutte seg til landets første kvekermenighet som ble stiftet i Stavanger 29. august 1818. (Anders meldte seg inn i 1820). Etter hvert fikk John bedre innblikk i hva kvekerne **lærte** og stod for, og han ble betenkt over at de ikke hadde baredåp. For **i 1820 giftet Anders seg. 39 år gammel med den 23 år gamle sandnesjenta Serina Hermansdatter Zimmermann** - sønnedatter til Kristoffer Zimmermann som startet pottemakerindustrien på Sandnes i 1784 - noe som tyder på at Anders, fornuftig nok, hadde søkt råd og hjelp hos distriktets eksperter på teglfabrikasjon. Selv var han jo ufaglært da han skulle bestyre **onkelens** nye teglverk. Anders og Serina fikk fire barn utover 1820-tallet: Ingeborg (1821), Andreas (1823), Anne Marie (1826) og **Serine** (1828). Alle ble født på **Boganes**, men ingen ble døpt. Dette sørget John Haugvaldstad for først i 1838 (13/5) - noen år etter Anders død, da John står oppført som barnas dåpsvitne.

John var også betenkt over vielses-ritualet og begravelseritualet til kvekerne - da de **gravla** sine døde uten medvirkning av prest - i uinviet jord. For sin samvittighets skyld, nektet de å gjøre militærtjeneste, og de nektet å avlegge ed i retten. At de nektet å betale avgifter til en kirke de ikke var medlemmer av, kunne han mer forstå - og at de nektet å **løfte** hatten for **øvrighetspersoner**.

I 1818 fikk likevel Anders kjøpe teglverket av onkelen og hans haugianervenner. Samuel Samuelsen Gausel var Anders' kompanjong i dette foretakende. Samuel var bonde på Gausel, men ville nå satse penger på en liten attåt nærings.

Anders **døde** allerede 29. august 1832 - den dagen Stavangers kvekermenighet kunne feire sin 24 års dag. Serina satt igjen med fire mindreårige barn, men hun fortsatte likevel, med hjelp av slektninger på Sandnes, driften av teglverket. I 1835 giftet hun seg om igjen med Bård Olsen Skogen fra **Frøvig** i Skjold, og så kunne han overta **teglverksdriften**.

Eierskifte og nedlegging

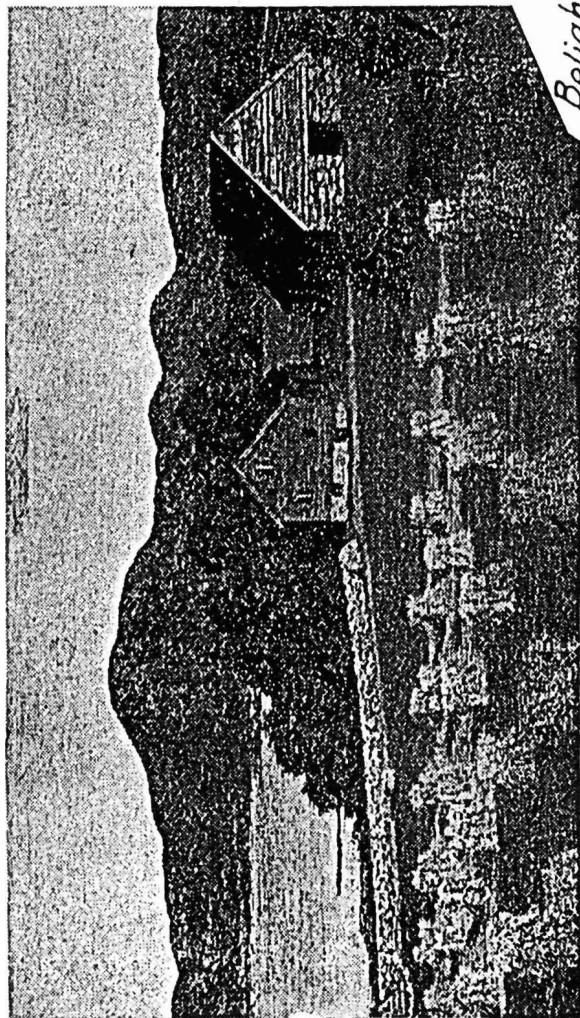
I 1840 solgte Serina og Bård teglverket på **Boganes** da fortjenesten var nokså mager. De nye eierne valgte da også å legge ned **teglverksvirksomheten** til fordel for en reperbane (produksjon av **tauverk** for seilskuter) som ble installert på det gamle fabrikkområde.

I dag minner gatenavnet Teglverksbakken ved Gauselstraen om hvor teglverket på **Boganes lå** på begynnelsen av 1800 - tallet - et av de tidligste industriforetak i Rogaland.

Etterord

(Lars Larsen **Geilane** og Elias **Tastad** ble de to frrste lederne for kvekerne i Stavanger. Ettersom kvekerne fikk problemer med myndighetene utover 1820-tallet, inntok de ulike standpunkter i forhold til om kvekerne burde bli i Norge og kjempe for sin tro og sine meninger her, eller om de burde utvandre til et land med mer liberale holdninger til trosoppfatninger. Elias mente de burde bli i Norge, mens Lars ble leder for de frrste utvandrerne som drog fra Norge til Amerika i 1825. Enoch Jacobsen og Knud **Revheim** slo seg ned i hovedstaden, Christiania, etter fangeoppholdet i England. De mente det var viktig at kvekerne fikk en egen menighet også i den norske hovedstaden. Dermed ble Anders Andersens fangekamerater fra **prisonen** de fire fremste kvekerpionerene i landet vårt.)

Forøvrig er det min mening at plassen foran Frelsearmeens nybygg bør kalles for "Lars **Geilanes** Plass" til minne om kvekerlederen som **førte** de første norske utvandrerne over Atlanterhavet til Amerikas Forente Stater. 900 000 nordmenn skulle i **løpet** av de neste 150 årene, følge i kjølvannet etter "Restaurasjon". Men husmannsgutten fra prestegården på **Hetland** ber ferst og fremst æres for de frihetsideene og det fremtidshåpet han satset sitt liv på - en tro som ikke **flyttet** fjell, men et helt folk, til **større** erkjennelse og humanitet.

Teglverket på Boganes og de gamle hus.

